

Діяльність Інституту єврейської культури отримала позитивну оцінку наукових і громадських кіл, як в Україні, так і далеко за її межами. Не випадково, Секретаріат Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету, заслухавши на засіданні 10 травня 1930 р. доповідь інструктора Центрального Виконавчого комітету Союзу Радянських соціалістичних республік Шишканова «Про обстеження роботи серед національних меншин в Україні» відзначив, як один з найважливіших чинників в національно-культурному будівництві, утворення і функціонування Інституту єврейської культури⁴⁰.

Таким чином, як свідчать наведені нами документи, в 1920–1930-х рр. помітне місце в планах наукових досліджень Всеукраїнської академії наук займало вивчення історичної та культурної спадщини єврейського народу. Цьому сприяло і створення відповідних підрозділів в системі академії наук, і реальна допомога та підтримка з боку вищих органів державної влади та державного управління України, Народного комісаріату освіти, місцевих владних структур.

⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 8643, арк. 66.

Тетяна Григор'єва

**Використання міфічних організацій як мотив
проведення політичних репресій під час
масової колективізації в 1930–1931 рр.
(на прикладі «Трудової селянської партії»)**

Історіографія політичних репресій в Україні нараховує нині декілька тисячі праць. Однак, інтерес до вивчення політичних та соціально-економічних умов здійснення державного терору не згасає¹.

¹ Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.). Бібліографічний покажчик // Авт. вступ. статей: С. Білокін, Р. Поджур, О. Рубльов. – К.: Житомир, 2007. – 456 с.; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. – К., 2002.

Трагічними сторінками в історії українського народу являються події пов'язані з насильницькою колективізацією 1930–1931 рр.

Автор статті обрав для дослідження лише один фрагмент із 48-томної слідчої справи, поставивши за мету проаналізувати слідчі матеріали стосовно перебігу масової колективізації на Одещині.

Як відомо, що після XV з'їзду ВКП(б), що відбувся у грудні 1927 р., був оголошений курс на ліквідацію куркульства як класу та проведення масової колективізації. Постановою ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву» були визначені строки суцільної колективізації. Її планувалось завершити восени 1931 – весною 1932 рр.

Наступною таємною постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи по ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації» передбачалося виселення куркулів. Загальна кількість виселених з УСРР в кінці 1930 р. становила 70407 селянських господарств².

Процес розкуркулення проходив протягом перших 4-х місяців 1930 р., із застосуванням насильницьких дій. Селяни стали чинити шалений опір. Загрозливих форм він набув на Одещині, а на Дніпропетровщині радянська влада змушена була застосовувати зброю. Загалом по кількості селянських виступів в СРСР, особливо відзначалися регіони України, Північнокавказький край, Центрально-Чорноземна і Московська області³. Влада змушена була призупинити процес розкуркулення, прийняти зразковий Статут сільськогосподарської артілі та інші заходи і заспокоїти розбурханий народ.

² Див. докладніше: *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами. 1921–1939. – К., 1999; *Васильєв В.Ю.* Селянський опір колективізації в Україні (30-і р.) // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст.* – К., 2005, – Вип. 31. – С. 140–150; *Його ж.* Діяльність органів ВЧК–ОГПУ–НКВС–МГБ СРСР щодо арештів та допитів «антирадянських елементів» (1920–1940 рр.) // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст.* – К., 2006. – Вип. 33. – С. 195–204.

³ *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки в Україні (кінець 1920-х –1950-ті роки. Іст.-стат. дослід. – Донецьк, 2003.

В той же час ГПУ УСРР, отримавши відповідні партійні директиви, проводило операцію по вилученню куркульсько-контрреволюційних і шпигунських елементів в прикордонній смузі, більше 400 працівників спецслужб у 13 округах протягом 2 місяців надавали допомогу партійним організаціям на місцях, проводили розслідування селянських хвилювань в Одеському і Бердичівському округах, готувалися до виселення куркулів з промислових районів та ін.⁴

У вересні 1930 р. ЦК ВКП(б) розіслав обкомам, крайкомам, ЦК компартій республік директивний лист «Про колективізацію», де в інший спосіб — через оподаткування, створення несприятливих умов для індивідуального господарювання, змушували селян вступати до колгоспів. Співробітники спецслужб продовжували виявляти в селах «куркулів», осіб налаштованих проти радянської влади та колективізації, забезпечуючи блискавичні темпи депортації невдоволених⁵.

Але темпи колективізації і розкуркулення не влаштовували московсько-більшовицьку владу і змушували її вести пошук вирішення проблеми на свою користь. Одним із таких методів, перевірених практикою, був метод силового вилучення опонентів і невдоволених радянською владою.

З другої половини 1930 р. секретно-політичний відділ ОГПУ СРСР під керівництвом голови ОГПУ СРСР В. Р. Менжинського організував операцію всесоюзного масштабу проти спеціалістів сільського господарства під назвою «Трудова селянська партія» (далі ТСП)⁶.

На території СРСР, під виглядом ліквідації контрреволюційної організації «ТСП», було заарештовано і притягнуто до відповідальності 1114 осіб. З них: по Україні — 143 (фактично 144) особи, по Північнокавказькому краї — 120, по Цент-

⁴ Подкур Р.Ю. Документи ДПУ як джерело вивчення колективізації та голоду 30-х років на Поділлі // Голодомор як засіб політичного терору: Матер. наук.-практ. конф., 29.10.2003. – Вінниця, 2004. – С. 107–113.

⁵ Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30 роки. – К., 1991.

⁶ Марочко В.І. Справа «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР»: механізм і наслідки терору // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 96–104.

рально-Чорноземній обл. — 132, Московській обл. — 68, м. Ленінграду — 106 та ін. За розробленим сценарієм центр контрреволюційної організації розташовувався у м. Москві. Очолював ЦК міфічної партії відомий вчений — директор Кон'юктурного інституту Наркомату фінансів СРСР М. Д. Кондратьєв. До складу ЦК партії входили директор, професор Науково-дослідного інституту сільськогосподарської економіки і політики О. В. Чалянов⁷; член Президії земплану Наркомату землеробства СРСР, професор Тимирязівської сільськогосподарської академії М. П. Макаров; професор, редактор журналу «Вестник сельского хозяйства» О. Г. Дояренко та ін. Названа організація нібито ставила на меті повалення радянської влади і реставрацію капіталістичної системи шляхом збройного повстання при використанні інтернаціональних і повстанських сил.

В Україні створення філії міфічної організації проходило під керівництвом голови ГПУ УСРР В. А. Балицького. Центр української філії «ТСП» знаходився у м. Харкові при НКЗ УСРР. Його очолювали викладач харківських вузів, професор Іван Павлович Коротков, завідувач сільськогосподарськими курсами Наркомзема УСРР Ілля Ілліч Доленко, економіст, спеціаліст в області сільського господарства Андрій Федорович Дідусенко.

На місцях нібито були створені і діяли окружні осередки, які в своїй діяльності опиралися на сільські куркульсько-повстанські групи. До активу створеної партії входили агрономи, землевпорядники, зоотехніки, співробітники науково-дослідних станцій, працівники окружних планових та земельних відділів та ін.

Осередки «ТСП», за сценарієм ГПУ, виникли із залишків «Всеукраїнського агрономічного товариства» (ВАТ), що було закрито у 1925 р. За логікою чекістів трансформація осередків «ТСП» здійснювалася наступним чином. Впродовж 4–5 років «існування» осередки «ТСП» здійснили певну еволюцію відносно своїх політичних установок, методів боротьби з радянською владою». Розпочавши з установок на переродження радянської влади в буржуазну у 1925–1927 рр., вони стали вести

⁷ Роздуми щодо колективізації одного із учасників міфічної «ТСП» див.: *Чалянов О.В.* Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. — М., 1991.

шкідницьку роботу, направлену на економічний ріст і зміцнення куркульства. Вони представляли собою контрреволюційні групи, що захопили під свій вплив місцеві земельні органи, які проводили свою контрреволюційну роботу за вказівками і директивами контрреволюційної організації НКЗ УСРР. В цей період розпочала свою діяльність нібито і низка осередків в окружних і радянських установах. Основною метою були наміри призупинити і зробити неможливим перехід до соціалістичної реконструкції сільського господарства. В подальшій діяльності, пов'язаній з ростом колгоспів і ліквідацією куркульства як класу, українська філія «ТСП» перейшла до підготовки виступу проти радянської влади при допомозі куркульства, об'єднаного в «Селянську партію». Впродовж 1928–1929 рр. «ТСП» проводила систематичну роботу по мобілізації і об'єднанню куркульсько-повстанських сил при допомозі, зв'язаного з селом, агрономічного персоналу.

Найбільш оформленими осередками «ТСП» в Україні вважались осередки Дніпропетровського, Запорізького, Полтавського, Сумського, Тульчинського, Кам'янець-Подільського, Ізюмського, Луганського округів та ін. — всього 17.

Арешти в Одеському окрузі були проведені у жовтні–листопаді 1930 р. Серед 20 осіб заарештованих і притягнутих до відповідальності, більшість за фахом були агрономами, із земським дореволюційним досвідом роботи в сільському господарстві та науковці. Вищу освіту мали — 11 осіб, середню спеціальну — 9; перебували на військовій службі — у царській і білій арміях — 6 осіб. Зокрема,

1. Александров Іван Осипович, 1883 р. нар., уродженець м. Херсона, українець, походив із міщан, освіта середня, до революції — земський агроном, колишній офіцер царської армії, після революції працював районним агрономом Благоевського, Комінтернівського, Тарасо-Шевченківського, Фрунзенського районів), агрономом райкоопзерно Благівіщенського району, МТС (с. Благоеве). З 03.10.1928 р. по 15.02.1929 р. навчався на курсах НКЗ УСРР у Харкові.
2. Вовчук-Марчук Аким Андрійович, 1888 р. нар., уродженець с. Переросля, на Волині, походив із селян-середняків, освіта вища, до революції агроном-рільник, після революції працював агрономом у губернському та окружному земстві, 1929–

- 1930 рр. агрономом Одеської сільськогосподарської спілки, член правління Одеської насінницької спілки.
3. Вовк Іван Аврамович, 1890 р. нар., уродженець с. Дудки Полтавської губернії, українець, походив із заможної селянської родини, освіта вища, агроном, до революції працював землеміром, офіцер царської армії, до арешту — завідувач відділом захисту рослин Наркомзема УСРР.
 4. Головатинський Маркеллин Григорович, 1896 р. нар., уродженець с. Сангоуси Хотинського повіту Бессарабської губ., українець, походив із селян, освіта вища, агроном, служив у царській армії, з 1918 р. працював агрономом, у 1924–1930 рр. — окружним агрономом Першотравневого округу, з травня 1930 — окружний агроном Волинського ОЗО, з вересня 1930 — агроном-економіст Міжрайонного землевпорядно-виробничого бюро у м. Житомирі.
 5. Коль Володимир Карлович. 1881 р. нар., уродженець м. Новий Оскол, Курської губернії, росіянин, походив із дворян, син генерал-лейтенанта, освіта вища, до революції земський агроном, 1903–1909 рр. — чл. РСДРП, есер, до арешту — агроном агрокомбінату сільськогосподарської кооперації.
 6. Новицький Олександр Осипович, 1895 р. нар., уродженець с. Бокове Катеринославської губернії, українець, походив з дворянської родини (син поміщика), освіта середня, агроном, працював у Одеському Сільському банку, «Колгоспспілці». З 1930 р. агрономом Науково-дослідної станції соціалістичної реконструкції сільського господарства
 7. Орлов Ісак Михайлович, 1883 р. нар., уродженець м. Ново-Георієвська, Херсонської губ., росіянин, походив із родини службовців, освіта середня, агроном, 1923–1930 рр. працював заступником директора Одеського Сільського банку, двічі притягувався до відповідальності за затримку кредитів з бідняцького фонду.
 8. Поляков Василь Архипович (брат Полякова Я.А.), 1896 р. нар., уродженець с. Градениці, Біляївського р-ну, Одеської обл. росіянин, походив з заможної селянської родини, освіта середня, агроном, колишній офіцер царської армії, з 1921 р. працював агрономом на Одещині, з грудня 1930 р. і до арешту на Вигодянській МТС (нині с Компаніївського р-ну Кіровоградської обл.).

9. Поляков Яків Архипович, 1882 р. нар., уродженець с. Градениці, Біляєвського р-ну, Одеської обл., росіянин, освіта вища, агроном, до революції земський агроном, до арешту — агроном Одеської Сільспілки, викладач Інституту народної освіти.
10. Лавову Семен Федорович, 1882 р. нар., уродженець с. Каторжине, Благоевського (нині Іванівського) р-ну Одеської обл., болгарин, походив із заможної селянської родини, освіта вища, агроном, колишній офіцер царської армії, голова сільськогосподарської секції Одеського окрплана (1927–30 рр.).
11. Алексєєв Павло Павлович, 1889 р., нар., уродженець м. Оночка, Псковської губ., росіянин, походив із дворян (син підполковника), освіта середня, землемір, працював землеміром бригади в с. Велика Виска, (н. Кіровоградської обл.).
12. Автутов Микола Петрович, 1885 р. нар., уродженець с. Твариця Бендерського повіту Бессарабської губ., болгарин, походив із селян, освіта вища, до революції земський агроном, після революції у 1921–1923 рр. повітовий, районний, у 1924–1929 рр. — окружний агроном Миколаївської округи. З 16.11.1929 р. по 1930 р. працював завідувачем БСТ в Одесько-Миколаївському зернорадгоспі, помічником заступника директора, помічником директора по виробництву зернорадгоспу ім. Г. І. Петровського.
13. Білоус Яків Федорович, 1894 р. нар., уродженець с. Губівки, Зіновєвського (н. Компаніївський р-н, Кіровоградської обл.), українець, походив із селян, освіта середня, до арешту працював землеміром землемірної бригади в с. Велика Виска (н. Кіровоградська обл.).
14. Бичихін Опанас Олексійович, 1865 року народження, уродженець м. Бердянська Таврійської губ., росіянин, походив із міщан, освіта вища, агроном, професор, викладач Одеського інституту сільського господарства, член Сільськогосподарської секції окрпланового відділу.
15. Бонецький Іван Євгенович, 1885 р. нар., уродженець м. Варшави (Польща), поляк, походив із службовців (син нотаріуса), освіта середня, землемір, до арешту працював на-

- чальником землемірної бригади при Шостаківській МТС У 1924 р. був засуджений на 4 роки за хабар.
16. Ковальов Олександр Семенович, 1903 р. нар., уродженець м. Зіновєвська, українець, походив із священнослужителів, освіта середня, до арешту працював землеміром землемірної бригади при Шостаківській МТС.
 17. Москаленко Григорій Маркович, 1897 р. нар., уродженець с. Ковалівки Херсонського р-ну, походив із родини великого землевласника, освіта вища, агроном, спеціаліст Українського генетико-селекційного інституту, колишній офіцер царської і білої армій, судився за приховування військового звання.
 18. Погорєлов Микола Дем'янович, 1898 р. нар., уродженець с. Христофорівки Баштанського р-ну Миколаївської округи, українець, походив із селян (середняк), освіта середня, агроном, після революції працював за фахом в установах, 1919–1921 рр. інструктор кооперації в Херсонській споживчій спілці «Об'єднання» — інструктором. З 1921 р. у м. Миколаєві, де обіймав посади — інструктора по кооперації у Губспілці, Губземвідділі, працював дільничним агрономом повітземвідділу, райагрономом, економістом окрземвідділу, колективізатором Окружному земельному відділі, агрономом — плановиком Окрколгоспспілці, референтом по сільському господарству в плановому Бюро міськради.
 19. Сапегін Андрій Опанасович, 1893 р. нар., уродженець м. Вознесенська Таврійської губернії, українець., освіта вища, агроном, працював директором Українського генетико-селекційного інституту, колишній член Трудової соціалістичної партії (1917 р.)
 20. Шабасєв Іван Андрійович, 1890 р. нар., уродженець м. Берислава, українець, походив із родини великого землевласника, освіта вища, агроном-насінезнавець, до арешту працював помічником директора Українського генетико-селекційного інституту.
Одеським оперативним сектором ГПУ УСРР, провина вищезазначених осіб під час слідства була доведена і передбачена ст. 54–7 Кримінального кодексу УСРР. Слідчу справу направили до Секретно-політичного відділу ГПУ УСРР. У Харкові до

узагальнюючого обвинувального вироку по Україні було внесено лише перших 10 осіб, наведених нами вище (див. пункти 1–10).

С. Ф. Славова засудили до 5 років вислання до Казахстану, В. К. Коля на такий же строк до Західного Сибіру, братів Я. А. і В. А. Полякових на 3 роки вислання до Західного Сибіру кожного. Решту — 6 осіб позбавили права проживання в 12 населених пунктах і 3 містах.

Вивчаючи протоколи допитів заарештованих, можна чітко простежити за технологією фабрикування протоколів слідства⁸. На першому етапі слідства заарештований писав добровільно і детально автобіографію, потім за допомогою слідчого її деталізували, через низку запитань і відповідей на них формувалася бажаний для слідства «контрреволюціонер» чи «шкідник». Якщо він не погоджувався писати неправду, то намагалися, в будь-який спосіб, зламати заарештованого: морально, фізично, погрозами розправи над рідними, хитроцями, підсланими в камеру агентами і таке ін. Питання «шкідництва» чи інших проступків в роботі детально виписували із протоколу в протокол. Набір проблемних запитань, ймовірно, попередньо був підготовлений вищестоящим керівництвом. Серед запитань для агрономів більшість торкалася професійної діяльності. Зокрема, І. О. Александров детально написав свідчення про роботу курсів при НКЗ УСРР, головною метою яких стояла перекваліфікація райагрономів з великим стажем роботи і колишніх земських агрономів. Свідчив, що їм читались курси по організації великих колгоспів, радгоспів і сільськогосподарській політиці, по агрономії і колективізації, назвав викладачів і керівників курсів та інші відомості, які потім старший уповноважений ЕКВ ГПУ УСРР Едвабник, що вів справу, «розвертав» в необхідному для слідства напрямку.

М. Г. Головатинський після детального викладення автобіографії, на прохання уповноваженого Чаусовського розповів про перебування на курсах НКЗ УСРР у 1925 р., назвав агрономів Першотравневого району, яких він особисто знав, відповів з якими працями і теоріями М. П. Макарова, Челинцева знайо-

⁸ Білокін С. І. Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВС // Проблеми історії України. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 90–101.

мий, чи відома йому неонародницька теорія О. В. Чайнова та її вплив на практичну роботу. Далі, як видно з протоколів не з своєї волі, подав про себе низку негативних оцінок — «перебував під впливом земських агрономів», «проводив роботу направлену на укріплення індивідуальних (куркульських) господарств», «закріплював за ними показові поля і ділянки», «організовував і закріплював суспільні сівозміни без належної оцінки конкретних умов, чим підсилював заможну верхівку села», «недостатньо приділяв уваги укріпленню стихійно створеним колективам», «не допомагав колгоспам під час проведення сільськогосподарських кампаній» тощо.

В. А. Полякову прийшлося детально виписувати сторінки біографії стосовно служби по мобілізації у Врангеля з вересня 1919 р. до листопада 1920 р., про зв'язки з агрономами Одеського округу, відносини з рідним братом Яковом (заарештованим по цій же справі). Водночас, виклав погляди на землевпорядкування сіл, кредитування сільського господарства, про негативний вплив недостатнього кредитування на ріст колективізації сільського господарства, про шкідливий вплив куркулів на колгоспи, про харківську шкідницьку групу, про власну куркульську родину і ставлення до колективізації. Про його антирадянські настрої і куркульську ідеологію видно, що вони написані слідчим Красновим і підписані заарештованим, ймовірно, після фізичного впливу.

Оформивши в такий спосіб зізнання, справу передали на розгляд до ГПУ УСРР. Співробітники центрального апарату ГПУ УСРР з обвинувального вироку, підготовленого в Одеському окружному апараті ГПУ УСРР, вилучили справи науковців, землевпорядників і, дописавши статті про неіснуючу «ТСП», про яку слідчі під час допитів навіть запитань не ставили, відправили її розгляд при ОГПУ СРСР. Засвідчили документ підписами 5 липня 1931 р. помічник начальника СОУ ГПУ УСРР і (одночасно) начальник СПВ Г. Люшков, затвердив вирок голова ГПУ УСРР В. Балицький⁹.

⁹ Золотарьов В.А. Чекісти 20–30-х: Матеріали до біографічного словника // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 1. – С. 168–176; 1995. – №1/2. – С. 334–340.

Мільйони людей, що пройшли через допити слідчих ГПУ, зазнавши приниження людської гідності, фізичної наруги, виживши на широтах вічної мерзлоти, через все своє життя пронесли душевну рану невиміряної глибини, за часи проведенні в катівнях спецслужб, за вимушені свідчення, дані в часи нестерпних мук. Не всі хто вижив, набрався сміливості, мав здоров'я, відстоювати чесне ім'я. Їхні листи звернення, свідчення, розповіді і є тим фактичним матеріалом, тією основою для відновлення справедливості і людської гідності.

Багатотомна слідча справа під назвою «Трудова селянська партія», свідчить про методи впливу, які застосовувались до спеціалістів сільського господарства, заарештованих в другій половині 1930 р. Їх провина полягала лише в тому, що мали досвід роботи на землі за царату. За радянської влади виконували її директиви, розпорядження, але дотримувалися еволюційного методу проведення колективізації, надавали перевагу індивідуальним методам господарювання на землі, який не вкладався в сталінську схему суцільної колективізації.

Застосування протизаконних методів ведення слідства, засудження до різних строків ув'язнення, привело до вилучення ланки досвідчених спеціалістів з сільськогосподарського виробництва, позбавило селян кваліфікованої допомоги, унеможливило передачу накопиченого досвіду практичної роботи на землі.

В слідчій справі залишилися матеріали, які свідчать про методи ведення слідства та отримання інформації. Зокрема, протокол допиту студента Одеського Інституту народної освіти Ферапонта Петровича Головатюка заарештованого професора О. О. Бичихіна. Протокол — наглядне свідчення виховання «нової радянської людини». Цей документ вважаємо за доцільне опублікувати без купюр.

**Свідчення студента Одеського Інституту народної освіти
Ферапонта Петровича Головатюка про
професора Опанаса Олексійовича Бичихіна**

27 січня 1930 р.

Считаю своим долгом поставить в известность следствие по делу проф[ессора] Бычихина, что он будучи 15 января 1931 г. переведен в камеру спецкорпуса, в которой я до того времени

находился один, с первых же дней своего пребывания проявил себя, как матерый реакционер, который органически не приемлет советской действительности. Вот факты, иллюстрирующие это положение. О коллективизации (Бычихин — профессор ОСХИ), хотя и не говорит открыто против, но высказывает утверждение, что «частная инициатива всегда дает лучшие результаты, чем казенная». Это на основании своего многолетнего опыта.

2. «Меня обвиняют в аполитичности, что же я по-ихнему должен был, вместо лекций по земледелию, читать студентам о классовой борьбе среди бактерий в почве?»

3. Был тут в Одессе проходимец какой-то, некий Верин, именовавший себя профессором безверия, который хотел читать свои лекции в Сельскохозяйственном институте, когда я был деканом, и даже представил, было разработанную им программу. Но я его все-таки отшил, хотя и с большим трудом для меня, всякими такими выкрутасами — ссылкой на отсутствие средств на этот предмет и прочее. На кой черт это уподобилось в нашем институте?»

4. «Последние 2–3 года пошло такое студенчество, что чувствуешь себя в аудитории, как в свинюшнике. Нынешнее студенчество такое «сміття», знаете, что только ищет случая придраться к профессору, и, вместо того, чтобы разрешить свои несогласия с профессором тут же на месте, по-семейному, доносит на него в ГПУ».

Проф[ессор] Бычихин в азарте даже забывает, что его сожитель по камере, т[о] е[сть] я, тоже ведь современный студент. И говорит о современном студенчестве с презрением и каким-то раздражением, как крайне слабо подготовленной массе, которая иногда не в состоянии понимать толком лекцию профессора.

5. «Помещиков уничтожили, офицеров уничтожили, попов уничтожили, теперь взялись за интеллигенцию, и за год–два и ее уничтожать. Вот увидите!»

6. «Сто лет тому назад в Одессе была Ришельевская гимназия, потом Ришельевский лицей. Из лицея возник Новороссийский университет, а теперь из университета получилась чепуха».

7. Мы создаем, а они разрушают. Впрочем, всякая администрация так делает. «Закрыли Сельскохозяйственное общество, существовавшее в Одессе 100 лет, которое столько¹⁰ сделало». На мой вопрос из кого состояло Общество в старое время, был ответ Бычихина: «Из помещиков».

Вообще по рассказам Бычихина, с помещиками у него были довольно тесные взаимоотношения. О своем деле Бычихин говорит, что оно «сложное» и находится в связи с делом московских агрономов — вредителей, кондратиевщиной — чаяновщиной, с быв[шим] Одесским монархическим Обществом сельского хозяйства, в котором он был несколько десятков лет активным членом, редактировал «Записки» этого общества, а уже при Советской власти был его председателем. Между прочим, отметил также, что в старое время это Общество получало казенную субсидию, а при Советской власти нет.

Кроме того, у Бычихина сын — белогвардеец, находится сейчас за границей в Чехословакии, в Праге. С сыном Бычихин регулярно переписывался и посылал ему деньги туда. В письмах от сына, взятых у Бычихина во время обыска, можно вычитать неблагоприятные для его дела места.

О следствии по своему делу Бычихин выражается так: «Это не следствие, а проституция», а своих следователей Бычихин аттестует такими словами: «Это хамы, идиоты, вонючие паршивые лакеи, негодяи, мерзавцы» и т.п. Эпитеты эти Бычихин отпускает по адресу Ефременка и Шерстова. У Бычихина надзиратель отобрал карандаш: «Это для того, чтобы меньше их генералов заявлениями беспокоили» — пояснил Бычихин.

О коллективизации Бычихин говорит крайне неохотно, как о чем-то чуждом и далеком ему, что его (профессора сельхозинститута) как бы вовсе не интересует и не касается. Это, мол, дело кафедры коллективизации, а он Бычихин занимает кафедру земледелия. О кафедре коллективизации Бычихин выражается так, что она в институте занимает весьма малозаметное место. «Там читает какой-то никчемный преподаватель-лишко». А о сложной коллективизации Бычихин говорит с иронией такое: «Для них (большевиков надо очевидно пони-

¹⁰ Підкреслювання тут і далі по тексту здійсненні слідчим.

мать) все возможно в теории, они не считаются с действительными возможностями на практике, а виноватыми мы оказываемся».

О крестьянстве Бычихин говорит с презрением и даже с брезгливостью, как о «мужиках» вообще не различая в нем ни кулаков, ни середняков, ни бедняков. Создается впечатление, что он никакого понятия не имеет о классовой дифференциации среди этих «мужиков». Зато о помещиках Бычихин вспоминает с теплым чувством, говорит об их культурно-хозяйственной роли. Особо выделяет заслуги князя Трубецкого, создавшего у себя в имении опытную сельскохозяйственную станцию. Заведующим которой был он — Бычихин — в течении многих лет. Другой помещик, какой-то Долинский, по рассказам Бычихина, завел какой-то замечательный парк, и он же был заведующим парком в советское время, почти до последних лет и только два года тому назад, с новым обострением классовой борьбы, Долинский был устранен от заведывания парком.

Долинскому все же была, по словам Бычихина, (представлена) другая какая-то советская служба.

— Все же работу дали? — переспросил я.

— Ну и что же из того, что дали?! — с раздражением ответил Бычихин. Ведь суть в том, что его оплевали — устранили от дела, которое он создал. Скажите, пожалуйста! Осчастливили как!

— Дали какую-то техническую работу. Это все равно, как «если бы меня профессора Бычихина сняли с кафедры и послали клозеты чистить».

Вообще по выражениям Бычихина все старые заслуженные работники теперь «оплеваны». Весьма огорчается профессор Бычихин, что советская власть не оценила его работы в «императорском» сельскохозяйственном обществе, где он был активнейшим работником, редактором «Записок» этого Общества, которыми, по его словам, зачитывался б[ывший] проф[ессор] Слабченко¹¹, выразивший ему, Бычихину при встречах, свою

¹¹ Михайло Єлисейович Слабченко (9 липня 1882, Одеса — 27 листопада 1952) — історик і правник родом з Одеси. По закінченні іст.-філол. та юрид. фак. Новоросійського університету й Військ.-Юридичної

глубокую признательность. По ассоциации Слабченко, Бычихин переходит к «ефремовщине» и очень горячо утверждает, что дело Ефремова и К[ампании]¹² выдумала сама ж советская власть, признания самих подсудных в содеянных якобы преступлениях выудили у них путем пыток, какими сейчас подвергают его Бычихина.

Точно также Бычихин считает дутым, созданным самой советской властью дело харьковских агрономов-вредителей весной 1930 г. Бычихин считает, что по одному с ним делу арестованы также Сапегин, Славов, Орлов, Поляков, Кажанов. Хотя не исключает того, что у каждого из этих лиц, кроме того, есть и свои личные моменты подобно тому, как у него. Бычихин — сын белогвардеец за границей и старое монархическое сельскохозяйственное Общество. У агронома Славова, по слова Бычихина, все родственники кулаки и высланы из того села, откуда он, Славов, родом. У Сапегина, по предположениям Бычихина, вероятно были с кем-нибудь встречи за границей, во время его поездок в заграничные командировки. Об остальных предположений не высказывает.

С шипящим злорадством говорит мне Бычихин следующее: «Вы как современный человек даже сами говорите, революцию делали, наверное, вне стен ГПУ, восторгались: “Ах, как великолепно, моя Революция! Диктатура пролетариата и

Академії в Петербурзі був залишений при Новорос. університеті й 1911 р. дістав наук. відрядження до Німеччини. З 1918 р. — приват-доцент Укр. університету в Києві й Кам'янці Подільському, 1919 р. — доцент Одеського Університету, у 1920–1929 рр. — професор Інституту народної освіти та ін. голова Соціально-історичної секції Одеського Наукового Товариства й керівник Одеської філії науково-дослідної кафедри історії України в Харкові (з 1926 р.); академік ВУАН (з 1929 р.). Брав активну участь в українському національно-революційному русі як член студентських громад, РУП (1903 р.), УСДРП (1906–1918 рр.). Наукова діяльність охоплювала майже всі періоди історії України; він — автор 13 великих праць і понад 200 наукових статей. Основні студії присвячені історії права та господарства Гетьманщини й Запоріжжя 17–18 століття. Діяльність була обірвана в кінці 1929 р., коли його заарештовано, засуджено на процесі «СВУ» у 1930 р. й заслано на Соловки.

¹² Йдеться про процес «Спілки визволення України».

прочее такое”. А теперь сами, батенька, на собственном опыте испытали, что значит эта диктатура. Эту свою диктатуру они поддерживают всякими вот такими способами и массами искусственно создают виновных. Этим советская власть достигает двоякой цели: во-первых, из этих искусственно созданных виновников, создаются так сказать «кадры» для заселения отдаленных областей Советского Союза, с обильными природными богатствами, которые советская власть таким путем будет извлекать, пользуясь даровым принудительным трудом ссыльных. А для этого надобно искусственно создать, возможно, больше виновных. Вот они и стараются. Это ведь прямо, непосредственно входит в государственные планы советской власти. Мои сомнения на этот счет Бычихин считает детской наивностью и весьма горячо, краснея и жестикулируя, доказывает это положение, даже стараясь обосновать его логически. «Возьмем такой пример, говорит Бычихин: врачи применяют науку медицины строго индивидуально, а мы агрономы не интересуемся отдельными экземплярами. Так и советская власть, не считается с интересами отдельных граждан, а все подчиняет своим планам и под всякими угрозами посылает специалистов из городов в село, например, а для того чтобы послать их в более отдаленные области применяет и более решительные меры, искусственно делая из них якобы преступников. Кто их знает? Может быть, где-нибудь в Сибири задумали открыть сельскохозяйственный институт, а специалисты добровольно ехать туда не хотят. Следовательно, надо их заставить поехать принудительным путем. Вот они и создают дела вроде моего. Таким же образом добывают и других специалистов». И в доказательство, Бычихин приводит пример, когда он сидел еще в камере ГПУ, то там несколько человек, будь-то бы, уже было, приготовлено для высылки, какой-то врач, учитель и другие специалисты. Причем, среди этих специалистов Бычихин назвал также бывшего владельца фабрики красок, некоего Вайнштука.

И так, по утверждению Бычихина истинной подоплекой и настоящей причиной массовых арестов является цель «получить даровой, крепостнический труд и бросит, возможно, большее количество рабочих рук на лесоразработки, чтобы получить

лес для экспорта за границу. Это теперь даже за границей уже раскумекали и вероятно усиленно и много толкуют об этом в прессе, если уже и в наших газетах комментируются эти сведения из загранично прессы. Это с одной стороны. С другой — эти массовые операции дают работу самому аппарату ГПУ, работников которого Бычихин аттестует словами: «Дворяне, их сиятельства, их превосходительства, их величества палачи». И все это Бычихин говорит, шипя, хрипя, ворочая глазами и оскаливаясь».

И еще пример, прочитавши в газете «Социалистическое земледелие» заметку о том, что в каком-то колхозе обслуживающий персонал, составляющий 250 человек, поглотил 23 тыс. рублей, а на долю основной части колхозников осталось 6 тыс. руб.

Бычихин с остервенением шипит, давая свои комментарии: «И ведь все эти 250 аппаратчиков — партийные руководители, да еще культфонды там разные, вот и поглотили денежки, а настоящим работникам дуля».

В последние дни мною зафиксированы еще такие высказывания: «Следователи, мои же преследователи, а преследователи — истязатели». А это что, позвольте Вас спросить, разве это не в наказание меня сюда отправили? «Но ничего — придет и на них время». «Я уверен, что настанет еще такое время, когда меня «оценят». Что это за время» будет, Бычихин не расшифровывает дальше».

Относительно 25-тысячников Бычихин высказывается в том смысле, что они балласт для ВУЗа, который только мешает работать. Вот выражение: «Прислали к нам ОСХИ [Одесский сельскохозяйственный институт] человек 100 этих 25-тысячников. Люди все переросшие тот возраст, когда учеба дается нелегко. Да еще и без элементарной подготовки. И занимаются они больше критикой профессора да доносами на него. Так и хочется иногда во время лекции сказать: «Пожалуйста, становитесь на мое место на кафедре, а я сяду на Ваше. Или не мешайте работать».

Затем оказывается, что профессор Бычихин есть сторонником старой лекционной методы, с которой сейчас ведется ожесточенная борьба в ВУЗах, и высказывается против лабораторизации учебы. Просто удивительно, как это профессор-натура-

лист может так относиться к лабораторному методу, в то время, когда, именно, в его области подлинные знания, возможно, добыть исключительно в лаборатории экстремальным¹³ путем. Вот выражения: «С этой лабораторизацией чепуха выходит, профессор из ученого превращается в репетитора, помогающего ученику готовить уроки. И замедляется темп работы. Тем не менее, студенты требуют именно лабораторизации работы. Это я объясняю слабой подготовкой нынешних студентов, которые не в состоянии воспринимать лекционного преподавания. Я не понимаю, зачем для таких студентов и с такой системой преподавания, какой они требуют (лабораторизация) держат профессора с таким большим стажем. Взяли б обыкновенных преподавателей-ассистентов, а профессору там нечего делать».

Прочитавши в газете «Черноморская коммуна» заметку проф[ессора] Балашова о встречном посевном плане профессор Бычихин говорит, что подобными заметками Балашов желает выслужиться перед советской властью, считает упомянутою заметку мелочной и недостойной звания профессора. В том же номере «Черноморской коммуны» есть статья тов. Внухова о борьбе на идеологическом фронте. И там приводится пример гнусного проявления антисемитизма студента Каплуненка, который несколько раз набивал рот своему товарищу еврею. По поводу этого случая профессор Бычихин выразился так, что, мол, никакого тут антисемитизма нет, а что это обыкновенная «шалость» и что стыдно за т. Внукова, что он придает этому случаю значение антисемитизма и пишет об этом. Наконец, об отсталости проф[ессора] Бычихина о том, чуждым он является для советской действительности, говорит хотя бы тот факт, что он часто обращается с просьбой расшифровать ему самые обыкновенные, встречающиеся тысячу раз, сокращения вроде: «Что означают буквы ВЛКСМ, МПК и тому подобное. Еще такое высказывание было у Бычихина: «Следствие все время добывается от меня признания, что я и другие занимались вредительством на практике. Особенно следователь Ефременко, который душу мне, выворачивает на изнанку своими допросами, но я все-таки не написал показание свое под

¹³ Так в тексте. Ймовірно «експериментальним».

его следовательскую диктовку». И то, что я отправлен в спецкорпус, я уверен, что это работа Ефименко. Это он мне в отместку дал такое наказание. Вообще о тов. Ефременко говорит Бычихин с наибольшим остервенением, посылая по его адресу самые неблагозвучные эпитеты: «Хам, идиот, дурак, мерзавец, подлец, негодяй» и пр. Когда говорит проф[ессор] Бычихин, то лицо его косится от злобы и ненависти, весь краснеет и брызжет, хрипит и отчаянно жестикулирует. В общем, за десять дней пребывания с Бычихиним в одной камере я на основании зафиксированных, по возможности буквально, высказываний Бычихина и наблюдений утверждаю, что Бычихин представляет собой тип яркого реакционера самой темной воды и всем своим существом находится в непримиримой вражде с советской действительностью. Характеристика эта, безусловно, верна. Суть высказываний Бычихина передана с несомненной точностью.

Ф. Головатюк

Все изложенное могу подтвердить на очной ставке.

Головатюк

27.01.1931 г.

ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 51894фп, т. 4, арк. 387–406.

Валерій Васильєв

**Оперативний наказ № 00447 НКВС СРСР
та його виконання в УРСР:
проблеми наукового дослідження**

1992 р. на хвилі викриття злочинів сталінізму в російській газеті «Труд» було надруковано з купюрами цілком таємний оперативний наказ № 00447 НКВС СРСР від 30 липня 1937 р., спрямований проти «колишніх куркулів, карних злочинців та інших контрреволюційних елементів»¹. Нескладні підрахунки показували, що наказ («куркульська операція») позбавляв життя або коштував багаторічного ув'язнення більше, як

¹ Труд. – 1992. – 4 липня.